

A SAJTÓ KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREPE 1867-1945

Tanulmányok

Szerkesztette: Paál Vince

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2014

Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében

A Református Figyelő példája

KISS RÉKA*

„Az egyházi sajtó története a magyar református egyház szellemi története az utolsó három évtized alatt.”¹ – írta az 1960-as évek elején született emlékiratában Ravasz László, akkor már nyugalmazott – és politikai okok miatt félreállított – püspök, a két háború közötti korszak felekezeti határokon túlnyúlóan nagy hatású református vezetője. A püspök szavai, csakúgy mint az ismert korabeli aforizma, miszerint „ha Pál apostol ma élne, újságíró lenne”, jól érzékelteti a modern egyházi sajtónak tulajdonított kitüntetett szerepet az egyházi élet formálásában, a benne rejlő lehetőségekre reflektáló egyházi közvélemény fokozott elvárásait a felekezeti lapokkal szemben. Ennek ellenére a hazai református sajtótörténet mindmáig igen kevésbé feldolgozott. Ablonczy Balázs az első országos református sajtóorgánusról, a *Református Élet* című hetilapról készített összefoglaló tanulmányában joggal hivatkozott arra, hogy a református egyháztörténet számos ismeretlen aspektusa közül a református sajtó és ezzel kapcsolatos intézményteremtő kísérletek feltárása különösen is elhanyagolt területnek számít.² A leggazdagabb sajtóanyagot a mai napig Kónya Istvánnak, a két háború közötti református egyházat élesen – és már a megírás idején is elavulóban lévő ideológiával – bíráló, 1967-es könyvében találhatjuk.³ Szelektív szemléletmódja és tendenciózus-ideológikus interpretációja miatt azonban munkája kevésbé alkalmas arra, hogy egy modern sajtótörténeti áttekintés kiindulópontjaként szolgálhasson. Az öröndesen szaporodó egyháztörténeti kutatások azóta sem vállalkoztak rendszeres sajtótörténet megírására vagy tartalomelemzésre, bár egy-egy problémakört jól exponáló szövegközlések és résztanulmányok már rendelkezésünkre állnak.⁴

* Tudományos Kémunkatárs, MTA BTK Néprajz- és Kultúra Kutató Intézet. Jelen írás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

1 Ravasz László: *Émlékezéseim*. (5. a. r. és bev. Gyökössy Endre.) Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 188.

2 Ablonczy Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944). In: Kónya László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I.* Budapest, Argumentum, 2006. 1211–1229.

3 Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

4 Ablonczy Balázs i. m. (2. l.). Juliane BRANDT: A protestánsok és a millennium. (Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében) *Századérk*, 1998/11. 167–193. Uő: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századérk*,

Tanulmányomban egy most induló tágabb kutatáshoz illeszkedve, a XX. századi magyar reformátusság közösségi identitásépítése folyamatának szemszögéből közelítek a két háború közötti egyházi sajtóhoz. Egyfelől arra keresem a választ, hogy miként változott a század folyamán a református identitás tartalma, melyek voltak azok a meghatározó jelenségek, történelmi tapasztalatok, melyek a reformátusok öazonosságtudatát döntő módon befolyásolták, mik voltak főbb problémái, az egyházi közbeszédet meghatározó súlyponti témái. Másfelől vizsgálom arra irányul, hogy milyen szerepet játszott az egyházi sajtó a nyilvános diskurzusok formálásában, az identitásépítésben, hogyan alakult szervezeti háttere, belső viszonyrendszere.

1. A Református Figyelő indulása, működése

Jelen tanulmányomban a két háború közötti országos református sajtó történetének egy jelentős állomását, a *Református Figyelő* című (1928–1933) hetilapot vizsgálom. A témaválasztást és a forráscsoport kiválasztását több szempont is indokolja. Közismert, hogy a „vallásos reneszánszként”, avagy „második konfessionalizáció időszakaként” is jellemzett két világháború közötti korszakot mindegyik történelmi egyház életében a vallási-, egyházi élet megújulásának, a hitélet elmélyítésének, s egyben a felekezeti jelleg, a felekezeti identitás megerősítésének korszakaként tartják számon. A református egyházban ez a megújulási kísérlet valójában egy soktényezős krízishelyzetre adott válaszként született. A gyökeres változásokat legalább négy tényező együtthatása kényszerítette ki.

- a) Mindenekelőtt a jól ismert köztörténeti, politikai eseményekre, katalizmákra kell utalnunk. A vesztes világháború, az azt követő forradalmak, valamint a történelmi Magyarország összeomlásának traumája egy egész nemzedéknek vált meghatározó élményévé. A magyar református egyház pedig különösen nagy megrázkódtatásként élte meg, hogy alig egy generációval az amúgy is megkésett szervezeti egységesülését (1881) követően újból szétszóródott a trianoni utódállamokban. A „Trianon-sokkot” jól jellemzi – miként azt Hatos Pál exponálta egy tanulmányában –, hogy míg 1909-ben a genfi Kálvin évfordulón még a magyar reformátusság képviselte Európában a legnagyobb, egységes kálvini gyökerű egyházat, alig tíz évvel később ugyanez az egyház Európa legnagyobb protestáns diaszpórájává vált.⁵

2003/3. 57–93. Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117. Giczy Zsolt: A kálvini-protestáns egyházi kapcsolatok 80. évfordulója a Horty-korszak Magyarországon. PhD értekezés, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2009. Nagy Károly Zsolt: *„Hová lett a református öntudat? A magyar református felekezeti identitás megújulásának néhány diskurzusáról*. PhD-értékezés, Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2013. Rénav Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásában. *Kút*, 2003/3–4. 165–175.

5 Hatos Pál: Az 1909-es Kálvin-jubileum. In: Kósa (2006) I. m. (2. l.) 1163–1178.

- b) Mindeközben a XIX. század végére igazgatásilag egységessé vált és teljes vallásszabadságot nyert magyar református egyház egy fokozottan szekularizálódó társadalomban találta magát. A század közepétől tapasztalt tömeges laicizálódás a protestáns egyházak hitéletének, társadalmi jelenlétének válságtüneteit hozta felszínre. A hagyományos vallásgyakorlati minták látványos hanyatlása, az egyházi élet formálissá válása mind világosabbá tették a népegyházi keretek kiüresedését. Bogárdi Szabó István találó megfogalmazásával élve: „Mire teljessé vált az évszázadokig áhitott vallásszabadság, addigra mintha éppen maga a vallásgyakorlás vált volna érdektelenné.”⁶ A kapitalizálódást kísérő robbanásszerű társadalmi folyamatok, elsősorban a nagyléptékű iparosodás és urbanizáció pedig az egyháztagság társadalmi összetételének jelentős átalakulását hozta magával. A korábban főképp falusi, kisvárosi, alapvetően paraszti, kismemesi identitású reformátusságban új elemként jelent meg a nagyvárosi, a munkás, az értelmiségi egyháztag. A városokba, elsősorban a világvárossá terebélyesedő Budapestre irányuló migráció következtében egyre nagyobb lett azon reformátusok száma, akik lakóhelyükkel együtt életmódjukat, vallásukat, vagy legalábbis annak tradicionális formáit is elhagyták.⁷ Az új helyzetre, az ebből adódó konfliktusokra pedig a református egyház nem igen volt felkészülve. A nagyvárosi református népesség hirtelen megugró számával az intézményes egyházi struktúra kiépülése sem tudott lépést tartani. Mindezek a mélyen gyökerező strukturális bajok szintén helyzetének, mondanivalójának, társadalmi szerepvállalásának gyökeres újraértékelésére és új pasztorációs módszerek keresésére sarkallták a magyar református közvélemény különböző csoportjait, melyek között a sajtó szerepe is látványosan felértékelődött. „A mai viszonyok mellett pedig igazi közvélemény kialakításához már nem elegendők sem az atyafiak malom alatti beszélgetései, sem befolyásos urak szüreti találkozásai, mint hajdanában valamikor; hanem lapok kellenek, amelyeknek széles olvasóközönségük van az egyház tagjai között.” – jellemezte az egyházi közvélemény-formálás hagyományos, patriarchális csatornáinak elégtelenségét és az egyházat ért kihívásokra adott lehetséges válaszokban a sajtó szerepét Victor János a *Református Figyelő* hasábjain.⁸
- c) Az önkritikára hajló attitűdöt erősítette, hogy a XIX. század meghatározó nagy szellemi áramlatai és a belőlük táplálkozó teológiai tanítások, illetve egyházképek alkalmatlannak bizonyultak az új kihívások kezelésére. A korszak az optimista XIX. század liberális teológiájának erőteljes kritikáját hozta, s egyben új vallásos magatartásminták, intenzívebb vallásosság, s egy-

6 Bogárdi Szabó István: Kálvin hagyománya Dunamelléken. In: FARRAGY Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya – Református kultúrák öröksége a Duna mentén. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2009. 20.

7 A probléma exponálásához, az egyes témakörök kibontásához lásd a Kósa László által szerkesztett kétkötetes, nagyszabású kézikönyvként is funkcionáló tanulmánykötetet, különösen a kötet bevezető tanulmányát. Kósa László: *Bevezetés: reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban*. In: Kósa (2006) i. m. (2. k.) 11–35.

8 Victor János: Az előfizető szolgálata. *Református Figyelő*, 1928. szeptember 22. 4–5.

fajta új református önkép megteremtésének kísérletét eredményezte. Ez az ún. belmisszió, az egymással is konkuráló, döntően nemzetközi hitébresztő mozgalmakból táplálkozó hitbuzgalmi mozgalmak virágzásának, heves vitákkal tarkított útkeresésének az időszaka.

- d) Negyedik tényezőként a magyar katolicizmus Trianon utáni demográfiai és politikai megerősödésére kell felhívni a figyelmet. A kifejezetten innovatív, politikai katolicizmus színrelépése, a húszas évek kormányzati háttérű neonacionalizmusával való új keletű és sikeres szintézise, az új kurzus katolikus-nemzeti retorikája különösen komoly kihívást jelentett a magyar református elitek számára.

Mindezek együtt: a Trianon-trauma, az egyre szembetűnőbb belső válságjelek és szekularizációs tendenciák, a liberális protestantizmus elerőtlenedése, és az erősödő kisebbségi helyzettudat együttesen a magyar protestantizmust komoly válságút elé állították. Az egyház egymással is versengő irányzatai közötti különbségek az azonos hittani meggyőződés mellett eltérő kulturális, társadalmi- és történeti összetevők mentén tagolták a reformátusság sokszínű válaszait. Ugyanakkor a két háború közötti útkeresésre, a református felekezeti identitás újrafogalmazására, a hitelvi és közéleti pozíciók tisztázására irányuló legerőteljesebb impulzusok, késztetések ebben az időben kétségtelenül a Dunamelléki Egyházkerületből, közelebbről Budapestről érték a magyar reformátusságot. Innen indult az egyház megújulását egyesületi jellegű, egyházközi, illetve egyházak feletti alapon elképzelő „interkonfesszionális” vagy általános keresztyén ébredési mozgalom, és itt bontott zászlót a megújulást szigorúan konfesszionális alapon meghirdető ún. történelmi kálvinizmus is. S 1922-ben itt választották meg az ambiciózus egyházkormányzói programot hirdető, magát a „kálvinizmus világnézeti exponensének”⁹ nevező Ravasz Lászlót, aki különösen nagy hangsúlyt fektetett az egész reformátusságra kiterjedő egységes és kifelé is ható egyházpolitikai program körvonalazására, az egyház addigi társadalmi jelenlétének megerősítésére. A püspök, miként székfoglaló beszédében fogalmazott, az egyházvezetés legfontosabb feladatát egy „intézményeiben, világnézetében, hitvallásában szüntiszta, integrális kálvinizmus” megteremtésében és az ezt szolgáló korszerű és egyházépítő reformprogram kidolgozásában látta. Ravasz jól ismerte fel a kor modern tömegkommunikációs eszközeiben rejlő egyházi lehetőségeket is, és komoly erőfeszítéseket tett, hogy a virágzó és sokszínű helyi és egyesületi sajtó mellett, az egyház véleményformálói által régóta sürgetett, az egységes egyházi közvélemény formálására alkalmas, országos terjesztésű, hit- és érdekvédelmi református újság is megjelenhessen.

A hiánypótló vállalkozás gyakorlati megvalósítása azonban komoly akadályokba ütközött. A már meglévő lapok ugyanis többnyire a korábban viszonylagos elkülönülésben élő egyházkerületek továbbbővített partikuláris ér-

⁹ Dr. Ravasz László dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák. Összeállította B. Major János. Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1921. 35.

dekeinek, illetve az eltérő egyházpolitikai és kegyességi irányzatoknak személyi konfliktusokkal is sűrűn átszőtt hálójában igyekeztek manőverezni és egyben országos sajtópolitikát folytatni. „Érezhető volt az ellentét a reformátusok és lutheránusok között; református talajon Debrecen és Budapest között, de legélesebb volt az ellentét a hollandi alapokra támaszkodó szigorú reformátusok és az egyetemes evangéliumi keresztyénség képviselői között.” – jellemezte Ravasz lényegre törő állapotrajzában a húszas évek református egyházi viszonyait.¹⁰ A kortársaknak az egyházszakadás rémképét is előrevetítő félelmeit pedig ifj. Biberauer (később) Bodoky Richárd naplójegyzetei alapján összeállított családtörténeti krónikája vetíti elénk:

„lehetséges, hogy ha akkor nem egy Ravasz László, egy széles látókörrel, történelmi felelősségtudatával, diplomáciai képességével és egyéni súlyával megáldott ember lett volna a Dunamelléki egyházkerület püspöke, akkor az 1930-as évek elejére komoly szakadás állhatott volna be a Magyarországi Református Egyházban.”¹¹

Ez a kiélezett megosztottság természetesen nyomta rá a bélyegét az egyházi sajtószervezésre is. A történelmi kálvinizmus szellemi vezéregyenysége és a korszak egyik meghatározó teológus professzora, Sebestyén Jenő 1920-ban indította útjára a felekezeti identitás megerősítését és markáns egyházpolitikai célokat szolgáló hetilapját, a *Kálvinista Szemlét*, mely hamarosan a legjelentősebb egyház társadalmi lappá nőtte ki magát. Ezzel szemben az 1928 közepén megindított *Református Figyelő* szerkesztőgárdája a többi protestáns egyház felé nyitottabb, felekezeti közti alapon szerveződő Magyar Evangéliumi Diákszövetség (MEKDSZ) baráti köréből verbuválódott. A lap Ravasz László támogatásával jött létre, szerkesztői Bereczky Albert,¹² Muraközy Gyula,¹³

10. Ravasz (1992) i. m. (1. k.) 187.

11. Bodoky Richárd: *Aranyhíd. Családtörténeti töredékek (1926–1928) személyes emlékek és naplójegyzetek alapján*. V. Budapest, magánkiadás, 2001. 242.

12. Bereczky Albert (1893–1966) 1916-tól 1919-ig Szigetváron, 1919-től 1924-ig Dunabogdányban, 1924-től 1927-ig Pécelen segédlelkész, illetve lelkész. 1927-től 1929-ig a Czeglédy Sándor által indított „Hit és Szolgálat” mozgalom lelkésze és főtárgya. A húszas évek második felében Tüdy Zoltánnal együtt megalapította a Sylvester Irodalmi Nyomdai Intézet Rt.-t, és Tahitótfaluba költözött. 1927-től a *Református Igéretkező* című lelkészfolyóirat szerkesztője és kiadója, 1928-tól a *Református Figyelő* szerkesztője, majd a Keresztyén Család és a Református Élet társszerkesztője. A Sylvester Nyomda áthelyezése után Budapestre költözött. A nyomda és a kiadó felszámolása után a Tutaj utcai külsőlípót- és terézvárosi gyülekezet lelkésze. Az általa szervezett gyűjtésből épült a Pozsonyi úton a Hálaadás-templom (1940). 1948-tól a nyílt politikai nyomásra lemondott Ravasz Lászlót követte a dunamelléki református egyházkerület püspöki székében. Ld. Kiss Réka: Bereczky Albert lelképásztori, püspöki működése. In: Kósa (2006) i. m. (2. k.) 601–620.

13. Muraközy Gyula (1892–1961) 1918-tól Kecskeméten lelkész, 1932-től budapesti Kálvin téri gyülekezet másodlelkésze Ravasz László mellett, 1934-től a *Református Élet* felelős szerkesztője. 1955-ben kényszernyugdíjazták, 1957-től haláláig újból a gyülekezet lelképásztoraként szolgált. Ld. Kiss Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelképásztori tevékenysége. In: Kósa (2006) i. m. (2. k.) 591–600.

Victor János¹⁴ és állandó munkatársai, így Czeglédy Sándor,¹⁵ Szabó Imre,¹⁶ Biberauer Richárd,¹⁷ a püspök legközelebbi munkatársainak számítottak, s emlékiratainak tanulsága szerint ő maga is ezt a fórumot érezte magához legközelebb állónak.¹⁸ Voltaképpen a *Református Figyelő* volt az első olyan lap, amelynek hasábjain a püspök rendszeresen kifejthette lelkipásztori, egyház-kormányzói, egyházpolitikai nézeteit. S valóban, Ravasz tudatosan használta álláspontjának bemutatására a *Református Figyelő* hasábjait. A lapban rendszeresen közölt terjedelmes vezércikkei alapvető világnézeti, egyházpolitikai, egyháztársadalmi alapkérdéseket tárgyaltak.

A *Református Figyelő* az egyházi közvélemény egységesítésnek régi-új szándékát tűzte zászlójára, miként a lap első számának programadó vezércikkében a püspök az új vállalkozást köszöntötte:

„Református közéletünk egyik régi szükséglete az, hogy a rendkívül elaprósodott és darabokra tört egyházi sajtó terén a kívánatos egységet megteremtjük. Ennél fogva örömmel üdvözlők minden olyan vállalkozást, amely céljaul tűzte ki a meglévő és részleges érdekeket szolgáló egyházi sajtóorgániumoknak egy egységes és közös lapban való összefoglalását [...] Egyházunk hivatalos egysége teljesen ki van építve és intézményes kifejezésre jut a zsinatban és az egyházkerületben. Annál kevésbé alakult ki az egység egyházunk társadalmában és közéletében.”

– exponálta a problémát a püspök.¹⁹ A kívánt egység érdekében, a *Református Figyelő* megindulását követő évben 1929-ben – katolikus mintá-

14 VICTOR JÁNOS (1888–1954) 1906-ban a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE), majd az 1910-ben alakult Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (MEKDSZ) utazótitkára. 1913-tól Budapesten vallás tanár, 1924-ben bölcsészdoktori és teológiai magántanári címet szerzett. 1925-től teológiai tanár a Budapesti Teológiai Akadémián, de Sebestyén Jenővel való konfliktusa miatt otthagyta a teológiát. Két évig Ravasz László mellett a Kálvin téri gyülekezet másodlelkésze, 1932–1949 között az általa szervezett Szabadság téri egyházközségnek a lelkipásztora. 1949-től (Sebestyén nyugdíjazásától) haláláig ismét teológiai tanár Budapesten. 1945-től a Dunamelléki Egyházkerület főjegyzője, vagyis püspökhelyettese. Ld. OSZTOVITSNÉ BERECZKY NOÉMI: A Victor család története 1825-től napjainkig. In: Kósa (2006) i. m. (2. l.) 725–728.

15 CZEGLEDY SÁNDOR (1883–1944) pápai teológiai tanár, majd győri és ceglédi lelkész. Termékeny szakíró, jeles bibliafordító.

16 SZABÓ IMRE (1891–1955) 1918–20-tól a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület lelkésze, majd a Budapest Tisztviselőtelepi Egyházközség szervezőlelkésze, 1923-tól a Budapest-Fasori gyülekezet rendes lelkipásztora, 1932-től a Budapesti Egyházmegye megszervezője és első esperese, 1951-ben lemondatták esperesi és fasori lelkési állásáról, kényszerlakhelyül a Szabolcs megyei Buj falut jelölték ki számára. Itt szolgált haláláig. Ld. NACZ ZSOMBOR: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese. In: Kósa (2006) i. m. (2. l.) 579–590., valamint naplóját Szabó Imre: *Ég, de meg nem élesztették. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954.* (Szerk. Eaős Zsuzsa – Szabó Julianna) Budapest, Budahgyvidéki Református Egyházközség, 2001.

17 ID. BIBERAUER RICHÁRD (1879–1939), a Filadelfia Diakonissza egyesület alapítója és a Bethesda kórház igazgató lelkésze. Ld. Kovács Ábrahám: A Biberauer (Bodoky) család története. In: Kósa (2006) i. m. (2. l.) 695–702.

18 RAVASZ (1992) i. m. (1. l.) 188.

19 RAVASZ LÁSZLÓ: Életkérdéseink. *Református Figyelő*, 1928. szeptember 22. 1–3.

ra²⁰ – felmerült egy központi református, illetve protestáns sajtóvállalat keretében a szellemi erőforrások összpontosításának, integrálásának is a terve. A kezdeményezés azonban a *Kálvinista Szemle* és a *Református Figyelő* konkurálása és a mögöttük álló személyes ellentétek következtében hamarosan kudarcot vallott.²¹ A két hetilap nyíltan egymás riválisaként határozta meg magát, s ez már a *Református Figyelő* indulására is rányomta a bélyegét.²² A viszony annyira elmérgesedett, hogy 1929. január elsején a Ravasz püspök hivatalában zajló, több napig húzódó egyeztető tárgyalásokat követően a két szerkesztőgárda a lapokban közzétett azonos tartalmú nyilatkozatban kötelezte magát egymás reputációjának tiszteletben tarására és a nézeteltérések elsímítására. A súrlódások, kisebb-nagyobb konfliktusok, személyi elfogultságokból fakadó bizalmatlanság, elmérgesedett támadások, Ravasz kifejezésével élve „a kanapépörök sekélyes és idegesítő sepreje” azonban nemcsak a színpalak mögött, de a lapok hasábjain is rendszeresen és leplezetlenül előkerültek. „Lapunk megindulása óta a Kálvinista Szemlének nem jelent meg egyetlen száma sem, amely ne foglalkozott volna számonként nem is egy helyen, a *Református Figyelő*vel. Tette ezt azonban olyan formában, hogy őszinte sajnálatunkra, nem állott módunkban erre reflektálni”²³ – sérelmezte a laptárs hangütését szerkesztőségi cikkében a *Figyelő* alkotógárdája.

A *Református Figyelő* elsősorban a laikus református értelmiség – korabeli szóhasználattal élve – a világi intelligencia megszólítására és a lap körül szerveződő öntudatos, elkötelezett olvasótábor kinevelésére törekedett. „Egy-két évtizede, hogy az egyházi újság csak a papoknak íródott és küldetett. Fehér holló számba ment az egyházi lapot olvasó világi ember” – jellemezte a megörökölt sajtóviszonyokat a budapest-fasori gyülekezet lelkésze, Szabó Imre, aki a modern újságírást egyenesen a modern prédikációval rokonította. A kettő között „lényegében semmi különbséget nem látunk, csak ami a mondott és az írott szó között van”.²⁴ A laikus egyháztagnak szóló lap szerkesztésében rejlő lehetőségek Victor János kalkulációja szerint szinte kimeríthetetlenek voltak. Becslése szerint a trianoni Magyarországon maradt mintegy másfél millió reformátusból, műveltsége és anyagi helyzete alapján mintegy másfél százalék, azaz kb. 22 500 ember alkothatta egy egyházi lap potenciális előfizetői táborát. Ehhez képest a különböző református lapot olvasók összlétszámát 5000 körülire becsülte, melyből az új lap az indulását követő hónapokban körülbelül ezer előfizetőt tudhatott magáénak. „Ha laptársainak ezt a számot, amint szívből kívánjuk nekik, egyházunk meglevenedése érdekében a kétszeresére emelik

20 KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómegvalósulás Magyarországon 1896–1932*. Budapest, CompLex, 2013.

21 Jellemző dokumentum. *Református Figyelő*, 1929. november 16. 554–555.

22 Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (A továbbiakban MREZSLT) 41. f. 1. db. 2.

23 Szerkesztőség: *Kálvinista Szemle és Református Figyelő*. *Református Figyelő*, 1928. december 8. 137.

24 Szabó Imre: Fontos statisztikai adat. *Református Figyelő*, 1931. január 21. 49.

is fel, tehát összesen 10 000-re, még mindig maradna 12 500 olyan intelligens református ember, aki református hetilap nélkül éli világát.²⁵

A *Református Figyelő* profilját, stílusát ennek a 12 500 embernek vélt igényei szerint, az eddigi református lapokhoz képest a világi egyháztagság felé nyitó úttörő irányváltásnak a jegyében igyekeztek meghatározni. Ahogy Szabó Imre fogalmazott: „ne prédikáció stílusban legyen megírva a lap, pláne avatagon és kenetesen, hanem aktuális kérdéseket tárgyaljon meg, s hogy hit-beli és etikai fundamentális igazságoknak is adja meg a frissességét.”²⁶ Fél évvel az indulást követően, a hetilapban maga is rendszeresen publikáló Szabó már az egyházi újságírás új, közérthető stílusát ünnepelte: „A Figyelő hasábjain érthetővé vált, ami másutt érthetetlen vagy nehézkes volt, vonzó és értékes lett az egyház és annak dolgai az érdeklődés, a figyelem és a felelősség középpontjába kerültek. (Ami eddig könnyen elintézhető volt azzal, hogy az a papok dolga.)”²⁷ A lendületes és bizakodó kezdést követően azonban hamarosan jelentkeztek a lapszervezés gyengeségeiből fakadó nehézségek. Mindvégig problémát okozott az előfizetők toborzása, majd a gazdasági válság idejében azok megtartása. Victor János ambiciózus álmai hamarosan szertefoszlottak, s később is hiába figyelmeztetett az egyházi sajtó támogatásának kötelességére, miszerint:

„aki véleményt formál az egyházi körülményekről, de nem járát egy egyházi lapot sem, az azt jelenti, hogy páholyból nézi egyházunk sorsát. Elmulasztják vele szemben azt a fontos szolgálatot, amit »előfizetőként« lehetnének az egyházi közvélemény igazi kialakulásának az elősegítésében.”²⁸

A hetilapra összesen mintegy kétezren fizettek elő. Azonban nemcsak a remélt tízezer világi egyháztág késlekedett valamilyen egyházi hetilap előfizetésével, hanem az egyházi statisztikai adatok azt mutatták, hogy a református lelkészeknek is csupán egyharmada járattott „saját zsebére egyházi lapot”.

A lehetséges okokat kutatva Miklós Ödön²⁹ a történelmi kálvinizmus irányzatához húzó egyháztörténész, akkortájt nagycsepelyi lelkész éles hangú cikkben bírálta mind a *Református Figyelő*, mind általában az egyházi sajtó munkatársi gárdáját és szerkesztési elveit. Álláspontja szerint a probléma gyökerét „a magyarországi egyházi sajtónk irányító köreinek és a tényleges egyházi élet munkatársainak gondolatvilága között ma már mélyülő szakadék” jelentette. A lapok munkatársai között alig akadott falusi lelkész, ami érvelése szerint ahhoz vezetett, hogy „egyházi sajtónk voltaképpen elvesztette a kap-

25 V. J.: Valamit magurákról. *Református Figyelő*, 1928. november 10. 85.

26 Szabó Imre) (1931) I. m. (24. l.) 49.

27 Szabó Imre: Egyházi újságírás. *Református Figyelő*, 1929. május 11. 223–224.

28 Victor János: Az előfizető szolgálata. *Református Figyelő*, 1928. szeptember 2.

29 Miklós Ödön egyháztörténész, református lelkész. Teológiai tanulmányait Pápán és Utrechtben végezte. 1921–1922-ben Pápán teológiai tanár, majd Nagycsepelyen lelkész. 1932-ben teológiai doktor Debrecenben. 1944-ben a debreceni egyetemen habilitált. Egyháztörténeti munkái főként a holland-magyar művelődési kapcsolatokkal és a magyar protestáns egyházak XVI. századi egyházalkotmányi kérdéseivel foglalkoznak.

csolatot a szorosan vett egyházi élet egy jelentős, mégpedig nagyobb részével". Kritikájának másik iránya egyházpolitikai jellegű volt. Bírálta a szerinte túlságosan hierarchizált és centralizált egyházkormányzati struktúrát, amely a hagyományos egyházközségi alapokon szerveződő egyházmodellel szemben, a döntési folyamatokból kiszorítja a helyi gyülekezeteket és lelkészeket. Az egyház törvényhozó szerveként működő, és éppen ülésező zsinat kapcsán jegyzi meg, hogy a „falusi papok közönnyel nézik ma már, hogy miként intézkednek nélkülük, de róluk is”. Ehhez járult, hogy „az anyagi nehézségek a korábban független egyházi sajtót hivatalos jellegűvé tették, aminek következtében kiszorult a kritika”.

Miklós kritikájára Szabó Imre válaszolt, aki szerint a szerző olyan diagnózist állított fel, mely „ha helytálló, akkor a református egyház egyre jobban hasonlít a zátonyra futott hajóhoz, amelyben egy sereg ember abban az illúzióban vigasztalja magát, hogy a hajó megy, de a nagy többség már rég tudja, hogy a hajó megállt”. Szabó épp ezért nyilvános eszmecsere-re hívta a *Református Figyelő* olvasótáborát. A rendkívül pesszimista hangvételű cikk nyilvánvaló túlzásai mellett sok igazságot tartalmazott, érzékenyen világított rá az egyházi sajtó strukturális bajaira, egyoldalúságaira. Az írás közzététele és Szabó válasza ugyanakkor jelzi az önkritikára is hajlandó nyitottságot és az útkeresés során vitákra is kész szerkesztői attitűdöt.

Emellett azonban nemcsak a lap népszerűsítésében és az olvasótábor bővítésében akadtak nehézségek, hanem a hetilap működtetése során is komoly gondokkal kellett szembenézni. A lapot kiadó Református Figyelő Társaság és a nyomdai munkálatokat ellátó, Tildy Zoltán, akkori tahitótfalusi lelkész és Bereczky Albert által alapított Sylvester nyomda egyaránt református érdekelt-ségű vállalkozások voltak. 1931 végére azonban mind a lap, mind a nyomda működtetésében rendkívül súlyos nehézségek adódtak. Az anyagi erőforrások elégtelenségéből és a pénzügyi szakértelem hiányából fakadóan a *Református Figyelő* nemcsak veszteséget termelt, hanem jelentős vagyonhiányt halmozott fel. A vállalkozás gazdálkodásának áttekintésére felkért törvényszéki könyvvizsgáló az üzletpolitikában és a könyvelésben olyan súlyos hiányosságokat tárt fel, hogy a teljes anyagi és erkölcsi felelősségre vonás veszedelmére volt kénytelen a tulajdonosokat figyelmeztetni. „A lapkiadás, ha még lelki célok szolgálatában is áll, nem tartható fenn, ha nincsen kereskedelmi szakember, aki gyakorlati irányítását erre kiterjeszti”³⁰ – fogalmazott Novoth Béla. A lap anyagi ügyvitelének rendezése és a csődbe ment Sylvester nyomda adósságainak megtérítése végül a Biberauer Richárd irányítása alatt álló Filadelfia Diakonissza Egyesületre hárult, melynek a telkén működött Tahitótfaluból Budapestre való költöztetése után a Sylvester Nyomda.

A *Református Figyelő* 1933. év végig jelent meg. Ekkorra sikerült tető alá hozni az egyházon belüli rivális nézetek összehangolására, kiegyenlítésére, egységes református sajtópolitika megszervezésére és az azt képviselő, stabil gazdasági lábakon álló sajtóorgánusra irányuló régi terveket. Ravasz László

30 Novoth Béla törvényszéki könyvvizsgáló jelentése 1931. december 12. MREZSLT 41. f. 1. db. 2.

kezdeményezésére, hathatós közreműködésével és főszerkesztésével 1934 elején indult meg a *Református Figyelő* és a *Kálvinista Szemle* összeolvadásából az új, immár országos egyháztársadalmi és egyházpolitikai hetilap, a korszak legsikeresebb és legnagyobb hatású református sajtóvállalkozása, a *Református Élet*.³¹

2. A közjogi, felekezeti diskurzus alakulása a *Református Figyelő*ben

A *Református Figyelő*t övező sajtószervezési munkálatok összefoglaló ismertetését követően a tanulmány második részében röviden azt kívánom felvázolni, hogy milyen tematikai csomópontok ragadhatóak meg a *Református Figyelő* hat és fél évének lapszámaiban, majd pedig az identitásépítő diskurzusok egyik legmeghatározóbbjának, a közjogi, felekezeti kérdéskör mentén lefolytatott vitáknak néhány aspektusát szeretném részletesebben bemutatni. Egy 1929-es, a *Figyelő* számára írt vezércikkében Ravasz László három alapvetően fontos feladatkört nevezett meg a megújulás útjait kereső reformátusság számára. Első helyre az egyházak közéleti-közjogi elhelyezkedéséből fakadó, régóta húzódo vitás kérdések tisztázását és rendezését sorolta. Másodsorban az egyházi feladatok sorában kulcskérdésként jelölte meg az egyház korszerű szociális programjának végiggondolását, egységes református társadalmi program körvonalazását, valamint az egyházra váró teendőket összefoglaló munkaterv kidolgozását, a szociális problémák megoldásában való szerepvállalást és a „nagy agrárkérdések” szolgálatát. „Kétségtelen dolog, hogy a falusi parókiának és presbitériumoknak nincs új programja a változott helyzet agrárkultúrájára nézve, mint ahogy a munkás gyülekezetnek nincs semmilyen programja arra vonatkozólag, hogy mit csináljon korunk legnagyobb kérdésével: a szocializmussal” – fogalmazott Ravasz az alapvető feladatokat számba vevő programadó írásában. Végül pedig, a legégetőbb feladatként a református egyház belső megújulásának kérdéseire, egyházi szóhasználatra, az ún. református ébredés, illetve belmisszió ügyére irányította rá az egyházi közvélemény figyelmét.³²

A cikk sorrendjének megfelelően, a korszakban az egyházi közvéleményt talán leginkább foglalkoztató, legtöbb vitát kiváltó, és így a lap hasábjain is rendszeresen visszatérő kérdést az állam-egyház viszony alakulása jelentette. A polgári Magyarország egyházpolitikai viszonyait alapvetően a vallások közötti jogi egyenlőséget kimondó nevezetes 1848. XX. tc. szabta meg. A közjogi egyenlőség kimondása azonban nem járt együtt a felekezetek gazdasági egyenlősítésével, azaz a katolikus egyház államegyház voltának megszüntetését nem követte az egyházi vagyon szekularizációja, a hatalmas katolikus egyházi vagyon szinte érintetlenül maradt.³³ Ennek következtében az állam-egyház viszonyból fakadó problémák szorosan összefonódtak az egyház gazdálkodásának a kérdésével.

31 Ld. ABONYI L. M. (2. l.).

32 Ravasz László: Fontos és nem fontos dolgok. *Református Figyelő*, 1929. március 2. 97–98.

33 BOLYKI János – LADÁNYI Sándor: A magyar református egyház. In: LENDVAI L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Budapest, Kossuth, 1987. 57.

Az egyház megnövekedett feladatvállalásának ellátása, intézményrendszerének fenntartása a korszakon végig húzódó, megoldatlan problémát okozott. A legsúlyosabb gondot az iskolák fenntartása, illetve fejlesztése jelentette a református egyház számára. Bár az egyház rendszeres támogatást kapott az államtól, ez azonban kiadásainak csupán töredékét fedezte, és az államsegély mértéke folyamatosan megújuló viták tárgya lett. A teljes szeparáció elmaradása a protestáns egyházakat feloldhatatlan dilemma elé állította: az egyház-állam viszony katolikus modellje, valamint a református egyház vagyontalansága a megígért államsegély elfogadása felé terelte a protestánsokat, egyúttal azonban a nagy múltú és féltett protestáns autonómia fokozatos feladására szorította őket.³⁴

Az egyház-állam viszony alakulása, a magyar protestantizmus számára is elfogadható modell keresése meghatározó téma volt Ravasz és a püspökök egyházvezetői koncepciójával azonosuló *Református Figyelő* szerzői számára is, akik, szemben az egyházpolitika hagyományos hangsúlyával, az államtól anyagilag független, önfenntartó egyház ideáját, az ún. „szabad egyház szabad államban” elvét igyekeztek cikkeikben körvonalazni. „Ha »szabad egyház« alatt az államtól való olyan független berendezkedést értünk, amely mellett az egyháznak nem kell kormányok és törvényhozók jóindulatától várnia anyagi létfeltételeinek biztosítását: akkor nyilvánvaló, hogy református ember ideája csak az ilyen »szabad egyház« lehet”³⁵ – fogalmazott Victor János vezércikkében.

A XIX. század utolsó harmadától az egyházvezetés energiájának jelentős részét a valláspolitikai küzdelmek kötötték le, melynek negatív hatásai mind szembetűnőbben mutatkoztak az egyházi közéletben.

„Kétségtelen, hogy az egyház és állami viszonyok terén a legkínosabb zavar uralkodik a lelkekben. Jórészt oka, hogy az evangéliumi egyházak átmeneti típust mutatnak a közjogi és a szabad egyházak között. Minden hátrányával meg vannak terhelve, de egyiknek az előnyeit sem élvezik teljes mértékben. Ezért van, hogy egyházunk egyik fő pillére az államsegély [...] és felemészti az erőnket az államsegélyért való küzdés [...]”

– fogalmazott 1928-ban, az induló *Református Figyelő* beköszöntő számában Ravasz püspök.³⁶ Ugyanakkor világos volt, hogy az ideálként tekintett „szabad egyház szabad államban” elv, az önálló gazdálkodásra való áttérés nem válhatott a korszakban egyházpolitikai realitássá. Hiszen még a különböző jogcímenek juttatott állami támogatásokkal együtt is szűkösen teremtetten elő az egyház a vállalt feladatainak ellátásához szükséges forrásokat, másrészt az állami egyházpolitika keretei, a katolikus egyház túlsúlya is korlátozta a protestánsok mozgásterét. Az egyházi adórendszer megváltoztatása, a gazdasági és pénzügyi reformok elindítása, az önerőre és nem államsegélyekre

34 Ld. Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése. In: Kósa (2006) i. m. (2. l.) 537–578.

35 Victor János: Egyház és állam szétválasztása. *Református Figyelő*, 1928. december 15. 145., hasonlóképpen ld. Baraczkó Albert: Egyházunk és az állam. *Református Figyelő*, 1929. szeptember 28. 463–464.

36 Ravasz (1928) i. m. (19. l.) 1–3.

támaszkodó egyházi működés megteremtése sürgető, de megoldatlan problémája maradt a kornak.

A megörökölt egyházpolitikai adottságokból fakadó feszültségek ellenére a Ravasz-féle egyházvezetés és az állam kapcsolata harmonikusnak volt mondható, mely az egyház és az ellenforradalmi rendszer kölcsönös egymásrautaltságának elismerésén nyugodott, a kérdés kielezése, és az egyházpolitikai csatározások felújítása helyett az állam-egyház kapcsolatrendszerében létrejött status quo megtartására irányult. Ez tükröződött a *Református Figyelő* hangvételében is. Míg a rangidős tiszántúli püspök, Baltazár Dezső Bethlen István liberális politikai ellenzékeként több alkalommal is nyíltan támadta a kormányt, a Figyelő a debreceni püspök és a miniszterelnök közötti konfliktusokat, politikai és nem egyházi vitaként tekintve rájuk, igyekezett távolságtartással kezelni.

„A Baltazár Dezső körüli körök egyházi ügynek minősítették Bethlen István támadását dr. Baltazár Dezső ellen és ebből kifolyólag megindították egyházi közéletünk mozgósítását a támadás kivédése érdekében: a *Református Figyelő* volt az egyetlen sajtószerző, amely a kényes kérdésben nyíltan és erőteljesen megmondta az igazat, azt hogy politikai összecsapásról lévén szó, egyházunk életébe annak keserűségét és izgalmaikat nem szabad átlátni. Ezt a »református érdekek elárulásának« könyvelték el egyesek [...]»

– vonta meg az 1930-ban a felsőházban kirobbant vita mérlegét Victor János.³⁷ A lap csak akkor ütött meg élesebb hangot, amikor a jezsuita *Magyar Kultúra* című lap a vita kapcsán már nemcsak Baltazárt, hanem a reformátusság egészét és személy szerint Ravasz Lászlót is támadások keresztjébe állította.³⁸ Noha 1936-ban bekövetkezett haláláig Baltazár volt az országos egyházi szervek vezetője, a Zsinat és a Konvent lelkészi elnöke, s így tisztség szerint a református egyház első embere, a '20-as évek közepétől egyre inkább erősödött Ravasz tényleges befolyása az egyházi élet alakulására. A dunamelléki püspök pedig tudatosan szakított a közjogi, politikai kérdéseket homloktérbe állító egyházvezetési tradícióval, lényegesen kisebb hangsúlyt fektetett az állam-egyház viszony sajátosságaihoz fakadó protestáns sérelmek hangoztatására, igyekezett kerülni a közvetlen politikai konfliktusokat.

Ennek a politikai egyensúlyozásra épülő, de a kormánypolitikához alapvetően lojális attitűdnek a tükrében különösen is figyelemre méltó Ravasz határozott, alternatívát kereső állásfoglalása az egyház-állam viszony tekintetében. A püspök ugyanis idejekorán számot vetett azzal, hogy az egyház államtól függő helyzete komoly strukturális veszélyeket rejt magában, s erre már a bethleni konszolidáció zenitjén, 1928-ban figyelmeztetett a *Figyelő* hasábjain: „Gazdaságpolitikáinknak ez a kettőssége nagy veszedelem lehet reánk nézve, hogyha nem gondoskodunk olyan tényezőkről, amelyek a kettő közti feszültséget feloldják, s alkalmas időben a roskadozó egyik pillérről az egész épület terhet a

37 VICTOR JÁNOS: Tanulságul a jövőre. Utóhang a Baltazár-Bethlen ügyhöz. *Református Figyelő*, 1931. január 17. 25–26.

38 MAGYAR ILLÉR: Sakálók. *Református Figyelő*, 1930. július 26. 360.

másik pillérre viszik át.”³⁹ Ravasz az egyházi autonómia elvesztését nemcsak belső egyházi problémának, és a felekezeti konfliktusok forrásának tekintette, hanem tágabb kontextusban, a társadalom egésze szempontjából is káros jelenségnek tartotta. Társadalomképét jól jellemzi az 1932–33-as év költségvetési vitájában az Országgyűlés Felsőházában elmondott beszédének egy részlete.

„A konszolidáció természeténél fogva könnyen átalakul etatizmussá. Az elmúlt tizenkét esztendő legnagyobb veszedelmét – talán nem is jó szót mondok – legnagyobb kísértését az etatizmusban látom. A magyar nemzet az utolsó tíz év alatt politikailag mindig kézben volt, mindig egy emberként állott vezetői mögött [...] De ekközben az történt és történik, hogy az állami funkciók lassanként el-sorvasztják a társadalmi autonómiákat és egészséges, autonóm, teherbíró, öntudatos, társadalmi és gazdasági alakulásokat. [...] hasonló veszedelem az, hogy egyetlen egy lapra van feltéve a nemzet egész jövőndője. Hányszor történt meg a magyar történelem folyamán, hogy a nemzeti s a nemzet életösztöne szempontjából ellenséges kormányzattal szemben az egészséges kifejtett autonómia, a különböző testületek ősi ereje ellenállott és a nemzeti élet kontinuitását megmentette [...] Ez azonban ma már megszűnt. [...] és azok a tényezők, amelyek annyiszor dicsőségesen állották meg a helyüket a múltban – és ezek között elsősorban az én egyházamra gondolok – az állammal olyan kapcsolatba kerültek, amelynek révén autonómiáról most már csak elméletben lehet beszélni. Ez pedig felfogásom szerint nemcsak ennek az egyháznak a kára, hanem ez nagy nemzeti veszedelem, egy nagy alkotmánybiztosíték hiánya, mert bármiféle politikai fordulattal szemben tökéletes mértékben ki van szolgáltatva [...] és nem lesz többé archimédési pont, ahol megálljon és ahol a maga történelmi alkatát és folytonosságát megmentse.”⁴⁰

Az alkotmányossághoz és a szabadságjogokhoz ragaszkodó, reformkonzervatív püspök igen éleslátóan mutatott rá arra, hogy a Bethlen-kormány bukását követő, átmeneti, bizonytalan politikai légkörben az állami túlsúly az egyház életén messze túlmutató veszélyeket rejt magában.

Az állam-egyház viszony alapvetően meghatározta a két háború közötti katolikus-protestáns kapcsolatok alakulását is, hiszen a korszakban meghatározó egyházi felfogás továbbra is alapvetően egyházpolitikai kérdésnek tekintette a felekezetek közötti viszonyrendszert. „Az a gondolat, hogy a római katolikus vallás államvallás, s mellette mi csak religio tolerata lehetünk, egyre hangosabban zúg a közélet fórumán” – összegezte Ravasz a korszak felekezeti viszonyaival szembeni református sérelmeket és a kisebbségi sors kultúrájának egyik alaptoposztát.⁴¹

A felekezetek között időről-időre kiújuló feszültségek az egyházaknak juttatott állami segélyezés mértéke és elosztása; a házasságkötések során az új katolikus törvénykönyv, a Corpus Iuris Canonici (1918) által kötelezően előírt reverzális; az elkeresztelések; az egyes felekezetekhez tartozók érvényesülési

39 Ravasz (1928) I. m. (19. l.) 1–3.

40 Ravasz László: Az 1932/33. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat tárgyalása. 1932. június 24. Felsőházi Napló, 1932–33/I. 357–358.

41 Ravasz László: Egyházpolitika – viszonyunk a római katolikusokhoz (1926). In: Uő: *Korhár II. Beszédok, írások*. [Budapest], 1942. 485–486.

lehetőségeiről zajló, Muraközy Gyula által a lap hasábjain rejtett és nyílt protestáns numerus claususként⁴² aposztrofált viták; és a reformátusok által szimbolikus kihívásként értelmezett, államilag támogatott nagy katolikus ünnepek (korszakunkban ilyen volt az 1930-as Szent Imre jubileumi év) körül csúcsosodtak ki. Jelentősen rontotta a felekezetközi viszonyt XI. Pius 1928-ban kiadott „Mortaliū animos” kezdetű enciklikája is, melyben a pápa elzárkózott a protestánsok ökumenikus mozgalmától, amely a keresztény egyházak egységét egyenrangú felek együttműködésével kívánta megteremteni. A felekezetek közötti viszony ebben az időszakban érte el a Horthy-korszakbeli mélypontját. A *Református Figyelő* maga is rendszeresen közvetítette és artikulálta a protestánsok fenyegetettség érzését, egyedi esetekre lebontva behatóan ismertette kisebb-nagyobb sérelmeiket. Tág teret szentelt a protestantizmust támadó harcos, intranzigens katolikus álláspont erőteljes bírálatának és cáfolatának. A katolikusokkal, azok sajtóorgánumaival (elsősorban a jezsuita *Magyar Kultúrával*, a *Nemzeti Újsággal* és az *Új Nemzedékkel*) folytatott, néha kifejezetten éles hangú polémiaának a *Góton* című rovat biztosított rendszeres terepet.

Ugyanakkor a lap szerzőgárdája és a püspökök között egyfajta munkamegosztás alakult ki. Miközben a református egyházon belül hagyományosan nagy táborra volt a harcosabb, konfrontatívabb hangú egyházpolitikának és főként a konkrét anyagi és iskolaügyi vitakérdések során a *Református Figyelő* is éberen őrködött a református érdekek képviselése felett, a lap elvi egyházpolitikai vezércikkei igyekeztek békésebb hangot megütni, konszenzuskereső álláspontot elfoglalni. Ravasznak a felekezeti kérdésben mutatott toleránsabb álláspontja nemcsak konfliktuskerülő, kompromisszumkereső alkatából fakadt. A püspököknek számot kellett azzal vetnie, hogy bár – csakúgy mint a kor neves történésze, Szekfű Gyula – a püspökök is a nemzeti egységet megosztó legsúlyosabb ellentétek közé sorolta a felekezeti ellentétet,⁴³ az őt körülvevő szellemi közegben, az egyházaktól elforduló kortársak szemében a felekezeti viszályok egyre perifériusabbnak, érdektelenebbnek tűntek.

„Ha van ma felekezeti harc: ez is neobarokk tünet. Az egyházak külső formalisztikus igényeinek a jele s nem az egyházakban folyó vallásos megújulásnak”⁴⁴ – írta a korszak egyik legjelentősebb gondolkodója, az egyébként református gyökerű Németh László a *Magyar élet antinómiái* című tanulmányában. Amint azt Németh Szekfű Gyula *Három nemzedékének* utószavához fűzött kommentárjában kifejtette, sok kortársához hasonlóan a felekezeti ellentéteket egyáltalán nem érezte a magyar társadalom feszítő problémájának, „inkább kényes, mint súlyos” antinómiának, meddő felekezeti versengésnek tartotta.

⁴² MGy: Egy kezdődő per, amely évek óta tart. *Református Figyelő*, 1929. szeptember 7. 425.

⁴³ Ravasz László: A nemzet lelki egysége (1928). In: Uő: *Alfa és Omega. Predikációk, beszédek, cikkek*. Budapest, Franklin, 1932. 218–224.

⁴⁴ Németh László: A magyar élet antinómiái (1934). In: Uő: *A minőség forradalma. Kisebbségek. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitálatok I.* Budapest, Püski, 1992. 394. Kósa László: Németh László protestantizmusa. In: Uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 1993. 175–188.

Ugyanakkor Ravasz konszenzuskereső magatartása nem volt független a kormányzati elvárásoktól sem, hiszen a keresztény-nemzeti rendszer kiépítéséhez és megszilárdításához a felekezeti béke követelménye elsődlegesnek számított. A püspök az óhajtott nemzeti egység jegyében kész volt a felekezeti viszony oldására, a református magatartást azonban – a többségi egyház kezdeményező jogát elismerve – voltaképpen a katolikus magatartástól tette függővé.

„Nagy-Magyarország belepusztult a nemzetiségi kérdésbe; csonka-magyarország belepusztul abba, ha az egyházak spirituális nemzetiségek lesznek. Éppen ezért állapítsuk meg, hogy minden nemzetiségi politika kulcsa elsősorban a kormány, másodsorban a majoritás kezében van. A kisebbség rendszeren olyan, minővé ez a másik kettő teszi”⁴⁵

– fogalmazott.

A két háború közötti reformátusság azonban nem csupán a többségi felekezet kedvezőbb közjogi pozíciói miatt élte meg fokozottan sajátos kisebbségi léthelyzetét, hanem mert a lendületesen megújuló katolicizmus jelentős lépéselőnybe került a korszerű pasztorációs módszerek, új vallásgyakorlati formák használata terén is. A *Református Figyelő*, amely mindvégig tág teret szentelt a katolikus megújulási törekvések bemutatásának, meglehetősen ambivalensen viszonyult a katolikus reneszánsz látványos eredményeihez, egyszerre kritizálta és állította példaként saját felekezete számára. A kortárs katolicizmusról szóló református diskurzusnak ezt a kettősségét jól reprezentálja a jezsuita rend újonnan átadott lelkigyakorlatozó házát, a Manrézát és magát a jezsuita lelkigyakorlat módszereit bemutató írás.

„Világosan kell látni, hogy a jezsuita rend befelé, a katolikus egyházban a katolikus evangélizálások, még szabatosabban a katolicizmus reformálásának (persze nem evangéliumi értelemben) a rohamcsapata. A jezsuitizmus a katolicizmus belmissziói és külmissziói és diplomáciai tevékenységének az életidege. Befelé egészen más arca van a jezsuitizmuseak mint a protestantizmus felé.”

Ugyanakkor a jezsuita lelkigyakorlatot „minden idők egyik legcéltudatosabb pszichológiai lélekpreparáló iskolájaként” aposztrofálta a cikkíró, és a református lelkészekkel szemben álló versenytársak sorában a „szocialista agitátorok”, illetve a szekták prédikátorával állította egy sorba.⁴⁶ A jezsuita rohamcsapatokban és a szocialista agitátorokban definiált ellenségkép voltaképpen a korszak hivatalos református egyházpolitikai irányelveire reflektáltak, azok leegyszerűsített „aprópénzre váltását”, mindennapi nyelvre való lefordítását jelentette. Ravasz püspök ugyanis a '20-as évek végéig rendszerint két nagy szellemi törekvéssel szemben határozza meg a református pozíciókat. Az egyik az ultramontán katolicizmus, a másik a felvilágosodás vallásellenes hagyományait felélesztő radikális baloldali marxizmus, illetve bolsevizmus. A harmincas évek elejétől ehhez a kettőshöz csatlakozott Ravasz helyzetmeghatározása szerint a

45 Ravasz László püspöki jelentéséből. *Református Figyelő*, 1929. november 30. 557.

46 –sz.: A versenyfutók, *Református Figyelő*, 1928. október 6. 20.

keresztyénséget veszélyeztető szekuláris fenyegetettség másik iránya, a vallás-pótlékként, illetve politikai vallásként funkcionáló nacionalizmus, amely a náci újpogányságban öltött leginkább fenyegető formát. Ez a felismerés nagyon korán tetten érhető Ravasznál. Miként egy 1931-es beszédében fogalmazott:

„Nem lehet csodálkozni azon, hogy a totális állam, kivált ha forradalom útján jött létre, a maga akaratát egy ember kezébe adja, aki helyette gondolkodik, helyette akar. Ne csodálkozzunk rajta, ha ez az akarat az egyház felett is törvényhozónak képzeeli magát, s ő akarja megmondani, hogy az egyház mit higgyen és mit cselekedjék. A katolikus egyházfogalom világi mása, néhány ingatag fajbiológiai tételre alapítva. Ez a felfogás szétléri az egyház fogalmát.”⁴⁷

A *Református Figyelő* által mobilizált felekezeti toposzrendszer jelentősen merített a romantikában és a liberális hagyományokban gyökerező XIX. századi történelemértelmezésből. A reformátusság önmeghatározásának továbbra is meghatározó eleme maradt a liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötő gondolati struktúra; a nemzeti kultúra megteremtésében erőn felül szerepet vállaló protestantizmus toposza; továbbá a protestantizmust a vallási szabadságküzdelmek és a nemzeti függetlenségi harc letéteményeseként beállító történelemértelmezés.⁴⁸ Az egyik legtöbbet idézett sztereotípiaképző toposz a protestantizmus és ezen belül a reformátusság kultúrateremtő szerepe volt, illetve erőn felüli szerepvállalása a nemzeti kultúrában. Ez az elem a két háború között, a felekezeti identitás megerősítését szolgáló református sajtóban, így a *Református Figyelő* hasábjain is rendszeresen visszaköszönt: „A mi nemzeti kultúránkat a kálvinizmus csinálta”, vagy „Nemzeti kultúránk történelme a protestantizmussal kezdődik”, s végül „Így lesz Magyarországon századokon át egy jelentésű ez a két fogalom: művelt és kálvinista.” A műveltség és a protestantizmus összekapcsolása hosszú historiográfiai előzményekre tekinthet vissza. Legkarakteresebben a XIX. század nagy hatású német történésze, Leopold Ranke fejtette ki a reformáció kulturális hozadékáról vallott elméletét, amely azóta is meg-megújuló viták tárgya. Mindenesetre a protestánsok kultúráközvetítő szerepéről vallott, s a XIX. században a magyar liberális történetírás közvetítésével meggyökeresedett felfogás mélyen beivódott a magyar reformátusság önazonosságába.

Ugyanakkor a két háború közötti református identitásépítő diskurzusok fontos pontokon módosították a korábbi toposzok releváns értelmezési mezőit. A részben Ravasz püspök nevéhez köthető, Hatos Pál által találóan a *protestantizmus eszmei fordulataiként* aposztrofált paradigmaváltás lényege, hogy az új református önértelmezés a megkopott retorikájú apológiával és az önfeladással szemben *sui juris* identitást keresett a reformációban. Ezt pedig mindenekelőtt

47 Ravasz László: Egyház és állam – nemzet és emberiség, *Protestáns Szemle*, 1931. november. 243.

48 Ld. Kósa László: Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példák. In: Parr Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008. 391–400.

annak vallásos mivoltában találta meg.⁴⁹ A reformációt eredendően és mindezekelőtt vallásos megújulásként felfogó értelmezési keret egyben lehetőséget adott arra is, hogy a reformáció és benne a magyar protestantizmus teljesítményét a felekezeti határokat meghaladó egyetemes keresztyén és egyetemes magyar érdekként tüntesse fel.

„Egy elfáradt, elvilágiasodott, a renaissance pogányságába visszasüllyedt keresztyénségből a protestantizmus verte fel és verte ki a katholicizmust a középkor végén. A keresztyénség megmentése ment végbe a protestantizmusban az emberiség számára, a bibliai keresztyénség renaissance-a virágzott ki Wittenbergben és Genfben a görög világ renaissance-át ünneplő római egyházzal szemben.”⁵⁰

– jelezte az új hangsúlyokat Szabó Imre a *Református Figyelő*ben megjelent vezércikkében. A protestantizmus ebben az értelmezésben nem pusztán eszmetörténeti, kulturális epizódként, hanem az isteni gondviselés történelemben való megnyilvánulásaként konstituálódott. „Az isteni küldetésnek ezzel a hitével állunk bele a mai világba. Nem azért vagyunk protestánsok, mert véletlenül azok lettünk, hanem mert nem tudunk mások lenni, mert így volt elrendelve rólunk.” Ebben az összefüggésben a reformáció az egyetemes egyháztörténeti kontextusba ágyazva, a katolikus megújulás zálogaként is értelmezhető volt:

„Ma is, mindenütt, ahol a protestáns egyházak a maguk belső erőt nyugodtan ki tudják fejteni, ahol a protestáns embertípus a maga eredeti tisztaságában, biblíában gyökerező, a Szentírás tekintélyén nyugvó bátor lelkiismereti szabadságával éreli ki, ott a katholicizmus is olyan erőfelfejtésre lendül, amely messze felülmúlja aktivitásában a protestánsmentes országok katholicizmusát.”

Szabó érvkészletének másik eleme, a protestantizmusnak a nemzeti függetlenségért hozott áldozata, szintén régi toposza volt a református önértelmezésnek. „Tegye a szívére a kezét, akiben magyar lélek van! Hát a nemzeti függetlenség lelke, az a faji életösztön, hogy a magyar magyar akart maradni ezen a földön, nem ennek a szegény magyar protestantizmusnak vérével öntözött gyümölcse?” A reformátusság nemzetmegtartó szerepe azonban Trianon után nemcsak felértékelődött, hanem új tartalmakat nyert. A Trianon-reviziót a lelki-hitbeli megújulás talaján meghirdető református evangelizációs program az Evangélium alapján újjászülető magyarság lelki egységének megteremtését tűzte ki céljául.⁵¹ A református identitás történeti dimenziói, a nagy református személyiségek életműve is ebben a kontextusban kaptak új értelemet és aktualitást. Ezt példázzák a 1929-es Bethlen Gábor évforduló kapcsán született írások, köztük Ravasz László méltatása, aki szerint a fejedelem legnagyobb érdeme,

49. Hatos (2005) l. m. (4. l.) 108.

50. Szabó Imre: Vagy mindnyájan protestánsok, vagy mindnyájan katólikusok? *Református Figyelő*, 1929. november 9. 535.

51. Muraközy Gyula: Küzdelem Trianon ellen. *Református Figyelő*, 1929. augusztus 10. 379.

hogy „Ezt a nemzetet nemcsak politikailag tartotta össze, hanem lelki egységgé kovácsolta.”⁵²

Ugyancsak a kiüresedett vallásgyakorlati formákat és identitástoposzoikat új, hitébresztő, misszió tartalommal megtölteni kívánó írás Szabó Imrének a bibliaolvasó református sztereotípiáját előhívó cikke, mely szerint az egyház életében tapasztalható megújulás jeleit az utóbbi két évtizedben „megelőzte a a Szentírásnak a felfedezése, amely lassan csak a templomban használatos misekönyvvé kezdett sárgulni, s a mestergerendán is csak porosodott, vagy csupán drága családi ereklyeként mutogatták [...] a régen forgatott bőrkötéses Bibliákat.” A reformátusok között élő erős, a protestantizmus kultúrákövetítő szerepére utaló identitásképző elem Szabónál már mint a múltból készen kapott, de érvényét veszített sztereotípiát jelenik meg. A hitébresztő írás célja éppen az, hogy a reformátusok egyik pozitív identitáselemének felelevenítésével és egyben megkérdőjelezésével motiválja, vallásos magatartásának megváltoztatására készítse a református közösséget. A bevett sztereotípiát újragondolását, új tartalommal való megtöltését a belső egyházkritikai szempontok, a vallási megújulás igénye motiválta.

Összegzés

A *Református Figyelő* által közvetített egyházreform-elképzelések kulcsfogalma a misszió, a magyar társadalom egészét átható új reformáció programja lett. Ravasz László püspöki programjaként egy „intézményeiben, világnézetében, hitvallásában szüntiszta, integrális kálvinizmus megteremtését hirdette meg, melynek „legelső és legfontosabb kötelessége megőrizni a lényegét: az evangéliumi keresztyénséget”. Ravasz számára tehát a protestantizmus szellemi megújulásának kiindulópontja a bibliai alapokhoz való visszatérés, illetve a protestáns teológiát megalapozó lutheri és kálvini örökség felvállalása volt. Másként fogalmazva a reformáció és a református identitás vallásos gyökereinek elsődlegessége, vallásos mivoltának középpontba állítása. A püspök munkatársi köréből verbuválódott *Református Figyelő* identitásépítő diskurzusainak megértéséhez pedig ez, az evangéliumi alapokon meghirdetett karakteres vallásos megújódás adhatja az elsődleges értelmezési keretet.

52 Ravasz László: Bethlen Gábor nagysága. *Református Figyelő*, 1929. november 16. 547–548.